

92 MESOPOTAMIA

DE EDY' COMP' SUYKSE
PLANTAGIE DE
DAGERAAT

DE ELISALEISE
VIGILANTIE
77 DE HOOP

DE VOOR ZICHTIGHEIT
DE BRONNEN
DE WANDTZAAMHEIT
DE VREDEDRAGT
DE NEDEREN 67

DE BRANDWAAT

AURORA
WENARD 60
EN
MARIA 79

DE WILDE
GEBIEDEN
DE WILDE
GEBIEDEN

HET LAND VAN
DE
HOOFD PL

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

do

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

NIEUWE REEKS

NUMMER 48

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 48

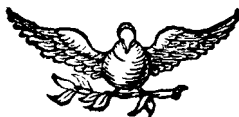
Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring
Redactie@dhkonline.nl

Theo Brok
Daan de Clercq
Alpita de Jong
Adriaan Plak
Pieter Post
Mirjam G.K. van Veen (hoofdredactie)

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
<http://www.dhkonline.nl/>

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 48 (2022)

AMSTERDAM
DOOPSGEZINDE HISTORISCHE KRING
2022

Omslagillustratie:

Jan Daniël Knapp, *Naaukeurige plattegrond van den staat en den loop van Rio de Berbice. met derzelver plantagien in de geotrojeerde colonie de Berbice gelegen* (Amsterdam, H. de Leth, 1742; RMA, NG-477; detail).

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen

[verz. door de redactiecommissie van de Doopsgezinde Historische Kring]

Eindredactie: Adriaan Plak & Mirjam van Veen

Nieuwe reeks 1 (1975)-...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 48 (2022)

Met lit. opg.

ISBN 9789464550368

Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

©2022 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Inhoud

MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 7

BIJZONDER DOPERS

DAAN DE CLERCQ, Een ‘doperse’ oplossing voor gewetens-
bezwaren in Amsterdam anno 1797 9

ARTIKELLEN

MARIUS VAN HOOGSTRATEN, Doperse Biomacht.
Balthasar Hubmaier, de Tucht en de Ban 13

MIRJAM VAN VEEN, ‘ontrouwelijk ... verlaeten’.
Coornherts vlucht 31

PIET VISSER, Bijbelse kunst bij doopsgezinden, 1600-1740.
De introductie van nieuwe literaire genres door Karel van Mander,
Reyer Anslo, Joost van den Vondel en Claas Bruin 45

MICHAEL D. DRIEDGER, 1625 – De lange zeventiende eeuw
als Gouden Eeuw van de doopsgezinde boekproductie
in de Nederlandse Republiek 95

PIET VISSER, SCHABALIANA II. Een tweede bibliografische naooogst
van het werk van Jan Philipsz Schabaelje 127

RUUD LAMBOUR, Doopsgezinden in de slavernij-economie en slavenhandel
van de achttiende eeuw. Een verkennende inventarisatie 189

MIEKE KREBBER, Pieter Fontein, zijn boekerij en de bibliotheek van
de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam.
Een reconstructie van zijn leven 211

INHOUD

- RUUD LAMBOUR, Het oorlogsbedrijf van een doopsgezinde diaken
in de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) en de teloorgang van
het weerloosheidsbeginsel 233
- ALPITA DE JONG, Het theologisch temperament van Joost Halbertsma.
Een twist met vriend Jan Pijnappel in een onbekende brief uit 1818 247
- AD VAN DE STAAIJ, Doopsgezinde hulpverlening aan Oekraïne
1922-1934. Illustratiekatern 263

RECENSIES

- Martin Rothkegel, *The Swiss Brethren: A Story in Fragments. The Trans-Territorial Expansion of a Clandestine Anabaptist Church, 1538-1618* (Mirjam van Veen) 279
- Astrid von Schlachta, *Täufer. Von der Reformation ins 21. Jahrhundert* (Theo Brok) 280
- Bert Dop, *De Groninger versie van de doperse doorbraak* (Pieter Post) 283
- Eduard Visser, *Douwe Gorter (1811-1876). Strijdbaar Dopers Dominee in Balk* (Pieter Post) 285
- Bertus Mulder, *Fokje Pasma (1865-1956). Boerin, vroedyrouw, muze van Pieter Jelles Troelstra* (Alle Hoekema) 287
- John P.R. Eicher, *Exiled Among Nations. German and Mennonite Mythologies in a Transnational Age* (Mirjam van Veen) 289

SIGNALEMENTEN

- Klaas-Dieter Voß, *Das Emdener Religionsgespräch von 1578* (Theo Brok) 293
- Frans Grijzenhout, 'Adriaen van Ostade, Frans Hals, and the art-loving Van den Heuvel family' (Ruud Lambour) 294

Redactioneel

In dit nummer van *Doopsgezinde Bijdragen* pleit Mike Driedger voor gedegen historisch onderzoek naar het Nederlands doperdom. Zijn bijdrage is natuurlijk koren op de molen van de *Doopsgezinde Bijdragen*. In zijn bijdrage laat hij zien hoe het enthousiast trompetgeschal rond het jaar 1525 leidt tot een vertekening van de geschiedenis, een eenzijdige focus op het Duitstalige doperdom en tot een veronachtzaming van de geschiedenis van het Nederlands doperdom.

Zoals altijd biedt *DB* een keur aan artikelen waarin het internationale doperdom en met name het Nederlands doperdom wordt belicht. Marius van Hoogstraten belicht vanuit een nieuw perspectief nogmaals de doperse tucht. Piet Visser richt de blik op de cultuurgeschiedenis en pleit voor bestudering van de doopsgezinde cultuur in de Republiek. Hij laat zien dat hier nog een veld braak ligt. Ruud Lambour vraagt aandacht voor doopsgezinden en het slavernijverleden. Mieke Krebber beschrijft het leven van een van de grondleggers van de doopsgezinde bibliotheek Amsterdam, Pieter Fontein. Dezelfde Ruud Lambour laat ook zien dat het weerloosheidsbeginsel in de geschiedenis van de Nederlandse doopsgezinden veel minder vanzelf heeft gesproken dan wel eens wordt aangenomen. Alpita de Jong bezorgt in haar bijdrage een brief van Joost Halbertsma. Actueel is de fotoreportage van Ad van de Staaij over de door Rein Willink opgezette hulpactie in Oekraïne onder Stalin. Van de Staaij legt de laatste hand aan een dissertatie over dit onderwerp.

In deze jaargang van *Doopsgezinde Bijdragen* is andermaal de rubriek ‘Bijzonder Dopers’ terug te vinden. Deze keer heeft Daan de Clercq de pen ter hand genomen. In deze rubriek belicht iemand dopers materieel erfgoed waarmee hij of zij ook zelf een band heeft. Wie een bijdrage wil leveren aan deze rubriek wordt verzocht contact op te nemen met de redactie!

En dan zijn er nog de recensies. Uit het grote aantal recensies blijkt andermaal hoeveel er op het terrein van de geschiedenis van het internationale doperdom te doen is. *DB* draagt er graag aan bij dat het gehele veelkleurige palet van de geschiedenis van het doperdom voor het voetlicht komt.

Mirjam van Veen

BIJZONDER DOPERS

Een ‘doperse’ oplossing voor gewetens- bezwaren in Amsterdam anno 1797

DAAN DE CLERCQ

Een van de scripties die ik tijdens mijn studie schreef, ging over een familielid: Pieter de Clercq junior (1757-1805), een man uit de doopsgezinde elite van Amsterdam. De eerste keer dat ik over hem had gelezen, was in het uitvoerige verhaal dat de dan nog jonge mejuffrouw ‘Nettie’ Roelofs in 1936 had geschreven als inleiding bij het door haar geïnterarieerde familiearchief de Clercq. Hierin beschrijft zij Pieter als koopman in Amsterdam en wijst erop dat hij ‘een levendige geestelijke belangstelling had.’ Voor de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen en het genootschap ‘Tot Leersaam Vermaak’ had hij lezingen gehouden over verheven zaken als het bedwingen der hartstochten en de kenmerken van een eerlijk man. Hij had ook voordrachten gehouden over de waarde van de Christelijke godsdienst, over de opstanding en het oordeel op den jongsten dag. Deze documenten weerspiegelden de belangstelling voor de zedekunde van Pieter en zijn toehoorders, aldus mejuffrouw Roelofsz. Hij zou zich daarbij verre hebben gehouden van ‘de woelige politiek van zijn dagen’.

Niets is echter minder waar! Door eigen onderzoek heb ik inmiddels veel gevonden over het leven en werk van Pieter, waarbij is gebleken dat hij politiek juist bijzonder actief is geweest. Evenals diverse andere familieleden en vrienden behoorde Pieter als overtuigd patriot tot de voorhoede van burgers die in de jaren 1780 en 1790 zich grote zorgen maakten over de deplorabele staat van de Republiek en daarvoor de schuld legden bij de stadhouder en de in hun ogen corrupte regenten. Steeds feller keerden zij zich tegen hen. Na het mislukte revolutiejaar 1787 voltrok zich in januari 1795, terwijl Franse troepen het land binnentrokken, de ‘fluwelen’ Bataafse revolutie. Stadhouder Willem V vluchtte naar Engeland, in tal van steden werd het *ancien régime* geweldloos uit het zadel gestoten en patriotten namen de macht over. Voor het eerst kregen steden een min of meer democratisch gekozen bestuur en tevens kregen voor het eerst ook doopsgezinden toegang tot hogere open-

Het is op heeden dat ik de eerste maal optreedde als President
 Dezer Raad - Eene Doet door Uw lieden, uit Uzen wil, my opge-
 dragen, doch tot dewelke ik my, in veelen oprigte, onbevreesd agte;
 Gyz. hebt de grootte vier twarig jaeren opgelicht, door wel-
 te willen toestaan dat de burgers Van Barmveld - Doet en
 andere, welke daar voor berekent zyn, Zulke voor komende
 voorzigtingen voor my waar ^{mogen} neemen, als zoudt strijden met myn
 bekende Goddienstige beginselen - Nu heet het U goedge-
 dagt, den burger Tielkens tot Uze President te verkiezen,
 van welkers bekwaamheeden wy reeds te meermaalen zyn
 overtuigt geworden, dan dat ik zoudt kunnen turffelen
 aan Uw goetvinden, de ewengemelde my voor komende gewalt,
 en dus ook als van het Waet Ward en wat dies meer zyaan
 Uzen burger te mogen toe vertrouwen - Waar op ik Uwe toestemming
 verzoek. Voorts vertrouwt van eenieder Uwer dat het
 handhaven der Orde en het dagelyks getrouw oekomen
 in deere Vergadering, my in staat zal stellen ons alle des
 Deliberation, welke gedurende myn Presidium voorkome,
 verstandig en geregelt te doens af loopen en Wensj dat onze
 Beslyften daar op mogen uitvallen tot heil van stad, vaderland.

aanspraak Van P. de Clercq in de Vergadering Van de Raad d. 29 Maart 1797. hys. naam ony 1/2 44, President

Het 'papiertje' van Pieter (SAA, 255, inv.nr. 38; Archief van de Familie De Clercq en Aanverwante Families).

bare ambten. Een van hen was Pieter; na eerder enkele uitvoerende functies te hebben bekleed, werd hij op 12 april 1796 gekozen tot representant van het Volk van Amsterdam.

Pieters politieke activiteiten waren mejuffrouw Roelofs bij het inventariseren van de familiepapieren ontgaan. Toch bevat het archief wel degelijk een bewijsstuk hiervoor. Min of meer verborgen in het door haar genoemde stapeltje genootschapsverhandelingen ligt namelijk een los papiertje met een andersoortige tekst van zijn hand.

Het betreft de ‘aanspraak van P. de Clercq Jr. in de vergadering van den Raad den 29 Maart 1797 bij den aanvang van zijn presidium’ en bevat de volgende tekst:

Het is op heeden dat ik de eerste maal optreede als president deezer Raad – Een Post door Uwlieden, uit vrijen wil, mij opgedragen, doch tot dewelke ik mij, in veelen opzigte, onbevoegd agte; Gijlieden hebt de grootste dier zwaarigheden opgeligt, door wel te willen toestaan dat de burgers Van Barneveldt – Drost en andere, welke daar voor bereekent zijn, zulke voorkomende verrigtingen voor mij waar mogen neemen, als zoude strijden met mijne bekende Godsdienstige beginselen. Nu heeft het U goedgeragt den burger Zielkens tot vicepresident te verkiezen, van welkens bekwaamheden wij reeds te meermalen zijn overtuigt geworden, dan dat ik zoude kunnen twijffelen aan Uw goedvinden, de evengemelde mij voorkomende gevallen en dus ook als dan het wagtwoord en wat dies meer zij, aan dien burger te mogen toevertrouwen, waarop ik Uwe toestemming verzoek. Voorts vertrouw ik van eenieder Uwer dat het handhaven der order en het dagelijks getrouw opkomen in deeze vergadering mij in staat zal stellen om alle de deliberatiën, welke gedurende mijn Presidium voorkomen, verstandig en geregeld te doen afloopen, en wensch dat onze beslyuten daar op mogen uitvallen tot heil van Stad en Vaderland.

Het papiertje met de ‘aanspraak’ van Pieter als lid en president van de Amsterdamse raad is voor mij een klein element in een groter verhaal van hoe de familie de Clercq – en diverse geloofsgenoten in hun kring van verwanten en vrienden – zich in de bewogen periode 1750 tot 1815 maatschappelijk hebben geprofileerd. Daarin komt dus ook naar voren hoe ze omgingen met de frictie tussen hun geloofsovertuigingen en de verantwoordelijkheden die ze op zich namen in het nieuwe politieke bestel.

Doperse Biomacht

Balthasar Hubmaier, de Tucht en de Ban

MARIUS VAN HOOGSTRATEN

INLEIDING

In 1524 doet Balthasar Hubmaier, kort daarna dopers leider, in zijn pamflet *Von Ketzern und iren Verbrennern* een radicaal voorstel: ketters moeten niet terechtgesteld worden, maar met rust worden gelaten. Drie jaar later ontwikkelt hij een alternatief tuchtapparaat om in de kerk te gebruiken, met als uiterst dwangmiddel de omvattende uitsluiting uit de gemeente: de ban. Het belang van de ban voor de doperse beweging kan niet overschat worden. Hubmaier noemt hem als één van slechts drie kenmerken van de ware kerk, en in de Artikelen van Schleithem komt deze zelfs als tweede, onmiddellijk na de vrijwillige doop. Al snel wordt de ban het middelpunt van verhitte discussies binnen de doperse beweging die tot diep in de achttiende eeuw aanhouden.

Voor hedendaagse lezers lijkt de ban vermoedelijk in de eerste plaats een uiting van een lang vervlogen en misschien ook wel misplaatst verlangen naar zuiverheid – iets waar de kerk, zeker vandaag de dag, ook wel zonder kan. Maar volgens Hubmaier kan er zonder ban helemaal geen kerk bestaan, tenminste niet één die de naam waard is. Voor Hubmaier is de ban de noodzakelijke tegenhanger van de vrijwillige doop, omdat de daar gemaakte onderscheiding tussen de oude Adam en het nieuwe leven in Christus in de ban herhaald en bekrachtigd wordt. Dit nieuwe leven vergt immers voortdurende tuchtiging, en de ban is daarvoor het instrument bij uitstek – zeker voor een kerk die zich los wil maken van de (gewelddadige) machtsmiddelen van de staat. Of, anders gezegd, een vrijwillige gemeenschap met een bepaalde eigen levenswijze moet ook in staat zijn haar leden ter verantwoording te roepen en moet ze eventueel ook uit de groep kunnen zetten.

Hubmaiers tuchtapparaat is echter niet zonder tegenspraken. In dit artikel zal ik, na een korte inleiding op Hubmaiers argumentatie,¹ deze tegenspraken proberen te benoemen, en ze met behulp van de filosofen Michel Foucault en

Titelpagina van Hubmaiers pamflet *Von Kettern und iren Verbrennern* (1524).

Giorgio Agamben² proberen te verhelderen. Kort gezegd zijn in Hubmaiers tuchtapparaat op beslissende momenten tegengestelde zaken niet meer van elkaar te onderscheiden: vrijwilligheid en dwang, binnen en buiten, en vrijheid en onderwerping. Als machtsmiddel dat niet slechts (al dan niet) straft, maar het leven ook vormt en disciplineert, kan het als een vorm van doperse biomacht opgevat worden, die zich weliswaar nog op belangrijke punten van de door Foucault en Agamben besproken vormen onderscheidt, maar door vergelijkbare ambiguïteiten getekend wordt. Terwijl het dus de onderscheiding herhaalt tussen kerk en (buiten)wereld, tussen nieuw en oud leven, wordt deze ook verschoven en ondermijnd.

EEN NIET-SOEVEREIN DWANGMIDDEL

We kunnen Hubmaiers tuchtapparaat misschien het beste begrijpen nadat we een korte blik hebben geworpen op zijn veroordeling van gewelddadige straffen voor ketters. In zijn (voor-doperse) tekst ‘Von Ketzern und Iren Verbrennern’³ stelt Hubmaier dat de staat terecht het zwaard hanteert tegen gewelddadige misdadigers, maar dat God alleen het recht heeft ketters te bestraffen. Het vervolgen en terechtstellen van ketters lijkt Christus dus misschien wel te verdedigen tegen Zijn vijanden, maar betekent eigenlijk Christus te verloochenen. In plaats daarvan, zo schrijft Hubmaier, dient de ketterse leer met geduldige uitleg bestreden te worden, en moet men verder bidden en hopen dat de ketters tot inkeer zullen komen.⁴ Als ze zich niet laten overtuigen, moeten ze met rust gelaten worden.⁵

Het is misschien overdreven dit pamflet als de eerste protestantse verklaring voor godsdienstvrijheid te beschrijven, zoals de doopsgezinde historicus Harold Bender heeft gedaan.⁶ Hubmaier biedt hier geen systematisch argument voor een meer omvattende vrijheid van godsdienst, maar hoogstens een versie van tolerantie voor minderheden of bescherming tegen religieuze dwang. Toch heeft het argument tegen gewelddadige straf verstrekkende gevolgen voor de mogelijkheden die de kerk heeft om disciplinaire dwang uit te oefenen. Het betekent immers dat de kerk in haar omgang met ketters en zondaars niet op de machtsmiddelen van de staat kan terugrijpen. Als ze dus de gedachtes en het gedrag van haar leden wil tuchtigen, moet ze dit doen zonder dergelijke gewelddadige machtsmiddelen in te zetten.

In deze context zoekt Hubmaier naar alternatieve technieken waarmee de kerk tucht kan uitoefenen. Kort nadat hij zich bij de doperse beweging heeft

